

پژوهشی درباره کعبه

واشیای هنری - تاریخی آن

(۱)

طرجان یلماز / محمدرضا نعمتی

پیشگفتار

از آن هنگام که حضرت ابراهیم علیه السلام بیت الله الحرام را به فرمان خداوند حکیم بنا کرد، کعبه پیوسته مورد احترام مردم است و دل‌های مشتاق، از هر سرزمین و در هر زمان به سوی آن پر می‌کشند. در دوران جاهلیت؛ سران و بزرگان عرب و از آن پس خلفا، فرمانروایان، پادشاهان و مردم با همین دید، به آن نگریسته و از هر فرصتی برای تقدیم هدیه‌ای ارزشمند، یا تعمیراتی ضروری و یا نهادن جامه‌ای نفیس بر آن، بهره گرفته‌اند.

ارسال (مَحْمَل)^۱ و یا فرستادن کلیدهایی برای در کعبه نیز از همان نوع پیشکش‌ها به شمار می‌رفته است.

ارسال هدایا برای کعبه

به نقل پاره‌ای از منابع، «شجرة الدر» بیوه «ملك صالح نجم‌الدین ایوب» پرده و هدایایی از مصر برای کعبه فرستاد و سپس «سلطان بیبرس» ارسال هدایا را به سستی دیرپا تبدیل کرد و بدین ترتیب رقابت میان زمامداران یمن و مصر بر سر ارسال هدایا اوج گرفت، تا آن زمان که شریف مکه به «سلطان قلاوون» (۶۸۱ ه. ق. = ۱۲۸۲ م) اطمینان داد جز از پرده‌های مصری، برای پوشش کعبه استفاده نکند.

انگیزه‌های پنهان

حرص و آزمندی فرمانروایان برای به دست آوردن افتخار ارسال هدایا، پیش از آنکه انگیزه مذهبی داشته باشد، به سیاست توسعه‌طلبی آنها [در میان ملت‌های اسلامی] مربوط می‌شد؛ زیرا ارسال این هدایا به مفهوم آن بود که آن کس که مسئولیت خدمت به بیت‌الله الحرام و مرقد پیامبر گرامی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را پذیراست، مسؤلت رهبری و سرپرستی امور مربوط به اسلام و مسلمانان را نیز به عهده دارد.

با چنین طرز تفکری بود که مسئله قفل و کلیدهای کعبه بدیدار گشت و سپس به تعداد خلفا و پادشاهان، بر شمار قفل‌ها و کلیدهای کعبه افزوده شد، بی آن که کعبه را نیازی به این تعداد قفل و کلید باشد.

دو نمونه از کلیدهای کعبه:

۱ - کلیدی که به شماره ثبت ۱۵۱۳۳ در موزه موجود است. نوشته‌های روی آن کاملاً خوانا و دارای تاریخ ساخت و ابعادی منظم و متناسب می‌باشد.

کلید بیت‌الله الحرام در موزه هنر اسلامی در قاهره به شماره ثبت ۱۵۱۳۳

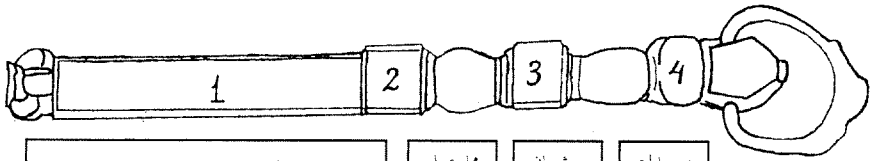
تاریخ این کلید ۷۶۵ هـ. ق. = ۱۳۶۳ م می‌باشد و اجزای آن از چپ به راست عبارتند از:

الف - بدنه که از چهار قسمت به هم پیوسته تشکیل گردیده و با آیات قرآن تزئین شده است و آیات یاد شده در جدول زیر که نوشته‌های چهار قسمت مسطح کلید را نشان می‌دهند، آمده است، ولی عبارت «مبارکاً» در جریان یک اشتباه نوشتاری «مبارک» ثبت شده است.

ب - یک مکعب متصل به قسمت‌های بعدی^۲، که بر چهار طرف آن نوشته شده: «در دوره پادشاه مملوکی برای بیت‌الله الحرام ساخته شده است».

ج - چهار قسمت دیگر^۳ که دو قسمت آن به شکل بیضی و دو قسمت دیگر مکعب می‌باشد. بر یکی از آنها نام سلطان: «شعبان بن حسین»، تاریخ ساخت و عبارت: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نوشته شده است.

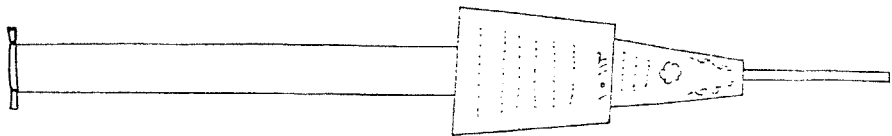

ان أول بين وضع للباس بيكته مبارك وهدى للعالمين فيه ايات نبات مقام ابراهيم	ما عمل الله	شعبان بن	ودين الحق ليظهره على
ومن دخله كان آمنا والله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلا ومن كفر فإن الله غني عن العالمين	الحرام في أيام مو	من ربيع الاول	الدين كله
انا فحسا لك فحسا مينا ليهفرك لك ما تقدم من ذنبك وما تأخر ويتم نعمته عليك ويهديك صراطا مستقيما ويتصرك	لانا السلطا ت	في سبعمائة وستين وخمس	رسل رسوله بالهدى
الله نصرا عزيزا ... هو الذي انزل السكينة في قلوب المؤمنين ليرداؤوا ايماننا مع ايمانهم... وكان الله عليهما حكيما.	الملك الاشرف	الله لااله الا الله الله

نوشته‌های روی اضلاع چهارگانه چهار قسمت کلید

د - بر مکعب دیگر مضمون آیه شریفه: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾^۴ نوشته شده و قسمت بالای آن^۵ به شکل چند پهلو است و حلقه کلید به آن آویخته است. طول این کلید ۳/۴۵ سانتی متر و عرض آن ۲/۵ سانتی متر می‌باشد.

۲ - بعضی از نوشته‌های کلیدی که شماره ثبت آن ۱۵۱۱۳ است، ناقص و خواندنش دشوار است.

کلید بیت الله الحرام به شماره ثبت ۱۵۱۱۳ در موزه هنر اسلامی قاهره

پیشینه ساخت قفل، کلید و پرده برای کعبه و انگیزه ارسال کنندگان آنها

ساخت و ارسال قفل‌ها، کلیدها و پرده‌های کعبه، با روی کار آمدن مملوکیان مصر و یا به قدرت رسیدن سلاطین عثمانی آغاز نمی‌شود، بلکه این ابتکار، به زمان جاهلیت بر می‌گردد و از آن پس آنچه به این هنر افزوده شده، به توجه ودقت عمل و پیشرفت مسلمانان در فن آوری و صنعت مربوط می‌شود. کلیدهای ساخت قاهره، که نسبت به کلیدهای دوره عثمانی، از سابقه تاریخی

بیشتری برخوردارند، الگوی بیشتر صنعت‌گران بعدی، در ساخت اینگونه کلیدها قرار گرفته است.

با سقوط خلافت عباسیان در بغداد به وسیله هولاکوخان، فرصتی پیش آمد تا برخی از کسانی که از پادشاهان و خلفا نبودند نیز بتوانند در مورد وسایل مورد نیاز کعبه؛ مانند پرده و کلید، انجام وظیفه نمایند که آثار آنان در مجموعه فعلی وجود دارد؛ مانند کلیدی که نام «غانم شیبانی» یکی از خاندان خدام کعبه بر آن نوشته شده است.

در مجموعه اشیای هنری کعبه، کلیدهایی دیده می‌شود که هیچ‌گونه علامت و نشانه‌ای در آنها نیست تا برای پژوهش‌گر روشن شود که برای کجا ساخته شده؛ برای در کعبه یا یکی از درهای مسجد الحرام و یا برای در حجره شریفه پیامبر خدا ﷺ در مدینه منوره؟

وجود دو کلید در میان مجموعه کلیدها، با یک تاریخ ساخت، دلیل بر این است که آن دو، به دو در کعبه تعلق داشته‌اند، یکی همان در معروف که به سمت مشرق گشوده می‌شود و دیگری دری است که در داخل کعبه پشت رکن یمانی قرار دارد و «باب توبه» نامیده می‌شود و نردبان منتهی به بام کعبه هم پشت آن می‌باشد که برای به جریان انداختن آب باران رحمت الهی از نوادان کعبه، از آن نردبان بالا می‌روند و به همین دلیل به آن «باب الرحمه» گفته می‌شود. بدیهی است انگیزه ارسال کنندگان قفل، کلید و پرده، تنها برخورداری از برکات کعبه و تقرب به درگاه الهی نبوده، بلکه هدف آنان در مرحله نخست، این بوده است که بدین وسیله خود را به عنوان بالاترین مقام مسؤول نسبت به امور مسلمانان و بیت‌الله الحرام معرفی نمایند، تا از این طریق رهبری بلامنازع جهان اسلام را به دست گیرند.

مرکز پژوهش‌ها

از مهمترین اهدافی که «مرکز پژوهش‌های تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی در استانبول»، پیوسته عهده‌دار آن بوده، ارائه پدیده‌های اصیل و کهن تمدن اسلامی است که از چهارده قرن پیش در هنرهای زیبا و ممتاز تجسم یافته است.

در این مرکز، گنجینه‌ای بی‌همتا و نایاب از قفل‌ها و کلیدهای هنری باستانی در کعبه وجود دارد که از پنجاه و سه قطعه، ویژه کعبه معظمه تشکیل شده و نیز دو قطعه مربوط به حجره شریفه پیامبر خدا ﷺ است که برای فراگیر شدن فایده این پژوهش، آن را تقدیم شما خوانندگان گرامی می‌نمایم. مجموعه اشیای هنری، از دیدگاه تاریخی به سه دوره: عباسی، مملوکی و عثمانی مربوط است؛ زیرا خلفا و پادشاهان در دوره‌های یاد شده، این قفل‌ها و

کلیدها را به مناسبت‌هایی مانند: انجام تعمیرات بیت‌الله و امثال آن، برای کعبه ارسال می‌کرده‌اند.

مراحل پژوهش و تعریب

مرکز پژوهش‌های تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی استانبول مسئولیت پژوهش دربارهٔ مجموعه آثار یاد شده را به عهدهٔ «خانم دکتر یلماز» استادیار دانشکدهٔ ادبیات استانبول و مدیر بخش اشیای عتیقهٔ فلزی «موزهٔ طوپ قاپی» در سال‌های ۱۹۷۵ - ۱۹۸۰ میلادی گذاشت و بدین‌سان وی به پژوهش و نگارش در بارهٔ آنها پرداخت. شایسته است اشاره شود که هیچ پژوهش‌گری تاکنون دربارهٔ این مجموعه به‌طور کامل پژوهش نکرده و کتابی منتشر نساخته است.

پس از پایان کار این پژوهش به زبان ترکی استانبولی توسط نامبرده، کار برگردان آن به زبان عربی، به عهدهٔ «دکتر تحسین عمر طه اوغلی» پژوهشگر این مرکز گذاشته شد و در نتیجه ترجمهٔ کتاب به‌طور دقیق و کامل انجام پذیرفت.

اشیای موزه و ویژگی‌های آنها

تنوع، شگفتی و غنای اشیای نفیس موزهٔ کاخ «طوپ قاپی» استانبول، از جمله عواملی هستند که هر از چندگاه، انگیزهٔ بریایی نمایشگاه‌های مختلف را در آنجا به وجود می‌آورند. در این راستا اندیشهٔ عرضهٔ مجموعه‌ای از قفل‌ها و کلیدهای این موزه، شکل گرفت و به دنبال آن نمایشگاهی بزرگ، ویژهٔ این اشیاء، در سال ۱۹۷۹ میلادی برگزار گردید و در پایان، تحقیقات و بررسی‌های گسترده‌ای به منظور رده‌بندی و سامان‌بخشی اشیای یاد شده به عمل آمد و سرانجام مجموعه قفل‌ها و کلیدهای کعبه به سه بخش اصلی تقسیم گردید:

۱- قفل‌ها و کلیدهای مربوط به دورهٔ عباسی

۲- قفل و کلیدهای متعلق به روزگار مملوکی

۳- قفل‌ها و کلیدهای منسوب به عصر عثمانی

مجموعهٔ این سه بخش، از سوی خلفا و پادشاهان بغداد، قاهره و استانبول برای کعبهٔ معظمه ارسال شده بود.

ویژگی‌هایی که در این بررسی مورد توجه قرار گرفته، عبارتند از:

(الف) مواد به کار رفته در ساخت اشیاء، (ب) اشکال هندسی قفل‌ها و کلیدها،

(ج) ظرافت‌های به کار رفته در ساخت آنها، (د) ویژگی‌ها و مشخصات

عصر ساخت و نام سازنده^۶

بخش اول

پیش درآمد تاریخی و پژوهشی تحلیلی

پیش درآمدی تاریخی

تردیدی نیست که مجموعه کلیدها و قفل‌های کعبه معظمه، از کمیاب‌ترین مجموعه آثار تاریخی است که در موزه کاخ «طوب قاپی» [Top kapi] استانبول در اداره «بُردۀ شریفه»^۷، که به نام «امانت‌های مبارک» معروف است، نگهداری می‌گردد و از دیرباز توجه مسلمانان به آن جلب گردیده و از نظر آنان از اهمیت فراوانی برخوردار می‌باشد.

این مجموعه آثار و از آن جمله کلیدها و قفل‌های کعبه معظمه، در گذشته، در کاخ عثمانی، درون صندوق‌ها و گنجینه‌های لاک و مهر شده، با مهر پادشاهان حفاظت می‌شده است و از این رو برای افرادی که بیرون کاخ به سر می‌بردند و حتی برای خادمان برده شریفه، مشاهده آن صندوق‌ها و اشیای درون آنها ممکن نبوده و به همین دلیل، در منابع تاریخی به اطلاعاتی درباره آنها برخورد نمی‌کنیم و از این رو ارزش معنوی آنها و دیگر امانت‌های مبارک، هم‌چنان در پرده ابهام باقی مانده بود و تنها هنگامی ارزش آنها از بُعد دینی و نگاه هنری و باستانی مشخص گردید که برخی به آن دسترسی یافتند و به دنبال آن بررسی و پژوهش درباره آنها آغاز گردید.

پیشینه تاریخی اشیای هنری کعبه

آغاز ورود قفل‌ها و کلیدها به کاخ عثمانی، به زمان سلطنت «سلطان سلیم اول» مربوط می‌گردد. وی در سال ۹۲۳ هجری قمری، (= ۱۵۷۱ میلادی) به مصر وارد شد و به حکومت ممالیک که سرزمین حجاز را در قلمرو حکومت خویش داشتند، پایان داد. در آن زمان «شریف برکات بن محمد» فرماندار مکه بود. وی پسر خود «شریف ابو نما» را که دوازده سال داشت، همراه سفیر خویش «عرار» راهی مصر کرد تا کلیدهای کعبه را به وسیله او به سلطان سلیم تقدیم نماید و شریف ابو نمی در

سیزدهم جمادی الآخر همان سال، برای تقدیم کلیدها و دیگر هدایا به دفتر سلطان فرا خوانده شد.^۸

چنانکه از شکل قفل‌ها و کلیدهای مجموعه‌ای که از آن سخن می‌گوییم به دست می‌آید، بخش مربوط به دوره عباسی و مملوکی، این اشیاء، پس از انتقال خلافت از مملوکیان به پادشاهان عثمانی، از مصر به استانبول آورده شده است و از آن پس عثمانیان همانند عباسیان و ممالیک به سنت ارسال قفل و کلید برای کعبه معظمه عمل کرده‌اند. در میان آنها دو قفل وجود دارد که «سلطان بایزید دوم» پیش از آنکه خلافت به عثمانیان منتقل گردد، آنها را به کعبه معظمه اهدا کرده است و این عمل را می‌توانیم چنین تفسیر کنیم که انگیزه پنهانی آنان این بوده که خود را در افکار عمومی به عنوان قدرتی نوظهور در جهان اسلام مطرح نمایند:

کلید کعبه معظمه به شماره ثبت ۲/۲۲۵۱ مربوط به دوره عثمانی

کلید کعبه معظمه به شماره ثبت ۲/۲۲۵۲ مربوط به دوره عثمانی

اساسنامهٔ مراسم استقبال

هنگامی که این قفل‌ها و کلیدها به استانبول وارد می‌شد، هیأتی که به «هیأت کلید» معروف بود، آنها را به کاخ عثمانی وارد می‌کرد. ما تا حدودی می‌توانیم اطلاعات مربوط به این هیأت را، از یک سند تاریخی سال ۱۲۲۸ قمری (۱۸۱۳ میلادی) که در آرشیو موزهٔ طوب قاپی نگهداری می‌شود به دست آوریم؛ چه آن‌که می‌دانیم «سلطان محمود دوم» در سال ۱۳۲۸ قمری (۱۸۱۳ میلادی) پاره‌ای اصلاحات و سامان دهی جدید در مراسم جشن به مناسبت ورود کلیدهای ارسالی مکه و مدینه، از راه دریا به استانبول پدید آورد.

مسئول تشریفات، اساسنامه‌ای دربارهٔ این اصلاحات جدید به سلطان تقدیم و او موافقت خود را با آنها اعلام داشت.^۹

مراسم استقبال

از این اساسنامه چنین بر می‌آید که کلیدها از راه دریا به استانبول می‌رسیده‌اند؛ زیرا خبر نزدیک شدن کشتی به بندرگاه «باروت خانه»^{۱۰} به «باب عالی» یک روز پیش از ورود آن به بندگاه می‌رسید، چنان‌چه در دفتر تشریفات آمده: افراد در نظر گرفته شده برای شرکت در جشن استقبال، به سوی منطقهٔ «داود پاشا»^{۱۱} در استانبول با لباس‌های رسمی ویژهٔ استقبال حرکت می‌کنند. دو ساعت پیش از آنان «کتخدابک»؛ نمایندهٔ صدر اعظم (نخست وزیر) با هیأت دیگری راهی ساحل باروت خانه می‌شوند تا خود را برای استقبال از کشتی حامل کلید آماده ساخته و پس از مراسم احترام، کلیدها را از شخصی به نام «آغا» (خواجه) که حامل آنها است تحویل گیرد، سپس [به نشانهٔ احترام] پس از بوسیدن، آنها را بر سر نهاده آنگاه همراه استقبال‌کننده به سوی منطقهٔ داود پاشا روانه می‌شود.

در منطقه یاد شده، گروهی دیگر از استقبال‌کنندگان به انتظار ورود آنان ایستاده‌اند که در رأس آنها: شیخ الإسلام، آغای دار السعاده (بلند پایه‌ترین مقام مسئول کاخ همایونی و ناظر بر امور دربار) قائم مقام پادشاه (دومین وزیر پس از صدر اعظم و قائم مقام وی در غیاب او) قبطان پاشا (فرمانده ناوگان عثمانی) و دیگر رجال دولتی می‌باشند،

با نزدیک تر شدن هیأت کتخدابک به منطقه داود پاشا، گروه نامبرده چهل، پنجاه گام از آنها استقبال کرده و سپس کتخدابک برای بار دوم کلیدها را که در سینی زرین نهاده، بوسیده و بر سر می نهد و سپس به آغای دار السعاده تقدیم می دارد، او نیز با انجام همان مراسم تعظیم و احترام، آن را پذیرفته و روی میزی که از قبل با رومیزی پارچه ای پوشیده شده است، می گذارد تا تمام جمعیت حاضر در مراسم بتوانند آن را بنگرند.

آنگاه همگی بر اسبها سوار شده و در حالی که آغای دار السعاده پیشاپیش آنها و کتخدابک در کنار او سینی زرین کلیدها را در دست دارد، به سوی کاخ حرکت می کنند و از «باب همایونی» کاخ طوپ قاپی، وارد شده، پس از عبور از در میانی کاخ، از اسبها پیاده می شوند، سپس کتخدابک سینی زرین حاوی کلیدها را، دیگر بار به آغای دارالسعاده که در اتاق بُرده شریفه و یا در جای دیگری از کاخ به انتظار نشسته است، تقدیم می کند و آغا به طرف «باب السعاده» به راه می افتد و چون به باب السعاده رسید، پاشا از آغا استقبال کرده و کلیدها را تحویل گرفته و می بوسد و بر اریکه شاهی که در آنجا نهاده شده می نشیند، آنگاه به منظور عرض تبریک و تهنیت، رجال دولت، آغایان (خواجگان) اندرونی که مسؤولیت اداره دربان عثمانی را به عهده دارند و آغایان انکشاریه (افراد ستاد فرماندهی آنان) پاسداران پادشاه و نگهبانان درهای ورودی و خروجی کاخ و محیط اطراف آن، آغایان پیاده نظامی که به منظور حفاظت از جان وی او را همراهی می کنند، به ترتیب مقام و مسؤولیت خویش و طبق آیین نامه تنظیم شده، از جلو جایگاه او عبور می کنند.

این بود مسیری که به طور معمول برای رسیدن کلیدها به کاخ پیموده می شد ولی گاه نقطه آغاز حرکت، جاهای دیگر اتفاق می افتاد؛ مثلاً هنگامی که کلیدها به «اسکله سی» (بندر وزیر) وارد می شد، در آن صورت مسیر استقبال از آنجا بود.^{۱۲}

چنانچه گاهی کلیدها به «مسجد سلطان احمد شهیر» می رسید و بنابراین هیأت استقبال از حیاط مسجد، مسیرهای خیابانهای پسیکخانه دیوان یولی تسترجیه را می پیمود و چون به تندیس معروف «دیکیلی طاش» که یادگار دوره بیزانس بود می رسید، از ناحیه صدفچه و تسترجیه به طرف پایین حرکت کرده و از در بوغداجیلر به مسجد بایزید وارد می شدند و از آنجا از قرانجیه می گذشت و از جلو در کاخ باستانی به

سوی خان والده و سپس بازار محمود پاشا، منجنه و کوی چغال اوغلی به راه خود ادامه می‌داد و در آنجا به طرف پایین سرازیر می‌شد و از مقابل کاخ آلا کوشکی عبور می‌کرد و آنگاه با حرکت از کنار مسجد زینب سلطان به سوی ایا صوفیا تغییر مسیر داده و از برابر باب شکرچی به سمت میدان «سرای میدانی» (میدان کاخ) حرکت می‌کرد و سرانجام از باب همایونی به کاخ طوپ قاپی وارد می‌شد و سپس همگان در کنار در میانی کاخ از اسب‌ها به زیر می‌آمدند و بدین ترتیب برای آنان که در اطراف کاخ بودند فرصت دیدار هیأت یاد شده کاخ فراهم می‌شد.

مراسم استقبال در دوره دوم حاکمیت عثمانی‌ها بر حریم

در سال ۱۲۳۴ هجری قمری، ۱۸۱۹ میلادی دیگر بار مکه و مدینه به قلمرو حکومت عثمانی بازگشت، و به دنبال آن «سلطان محمود دوم» دستور داد تا استقبال با شکوهی برای ورود کلیدهایی که از سرزمین حجاز می‌رسید برگزار گردد ولی این بار هیأت استقبال کننده از «مسجد ابو ایوب انصاری» به راه افتاد.^{۱۳}

در یک سند دیگر که در تاریخ ۱۲۲۸ هجری قمری، ۱۸۱۳ میلادی ثبت شده، چنین آمده است که کلیدهای رسیده از سرزمین حجاز به وسیله «کامل اسماعیل پاشا» از مکه به استانبول انتقال یافته است، در صورتی که در سند سوم درباره کلیدی که در کیسه انباشته از نی، در اتاق برده شریفه در کاخ طوپ قاپی نگهداری می‌شود، نوشته شده است: آن را امیر مکه در دوره حکومت «سلطان مراد چهارم» در سال ۱۰۴۳ هجری قمری، ۱۶۳۳ میلادی، از مکه به استانبول فرستاد. این کلید در صندوق پرچم شرافتمند [ملی] و در کنار آن نهاده شده است تا سلطان مراد آن را به هنگام برخی تهاجم‌های نظامی با خود به همراه ببرد، چنانچه برای نخستین بار در جریان حمله به بغداد چنین کرد و در بازگشت آن را در گنجینه اتاق ویژه کاخ به نام «حاص اوده» گذاشت و دومین بار در جنگ عثمانی با اتریش در سال ۱۹۰۴ هجری قمری، ۱۶۸۳ میلادی به پیشنهاد سردفتر و پذیرش سلطان، این کلید از گنجینه خارج شد.^{۱۴}

در یکی از سندها^{۱۵} از نظم و سازماندهی هیأت کلید سخن به میان آمده و در آن از شرکت کنندگان در مراسم جشن و لباس‌هایی که می‌پوشیده‌اند، یاد شده و این خود

نشانگر میزان توجه پادشاهان عثمانی به آن می‌باشد، همانند مراسم جشنی که به مناسبت فرستادن «صُبرَه»^{۱۶} و «مَحْمِل» به سرزمین حجاز برگزار می‌شده است.

به ویژه هنگامی که حکومت عثمانی، مرحله ناتوانی و ضعف خود را می‌گذراند، در سازماندهی و تنظیم این جشنواره‌ها و هیأت‌ها، توجه و دقت بیشتری به عمل می‌آمد. اسناد تاریخی نشان می‌دهد که این هیأت‌ها و جشنواره‌ها چندین بار در دوره سلطان محمود دوم ترتیب داده شد و این کار برای تأکید بر این نکته بود که تنها پادشاهان عثمانی هستند که زمامداران مکه و مدینه و خلفای مسلمین به شمار می‌روند.

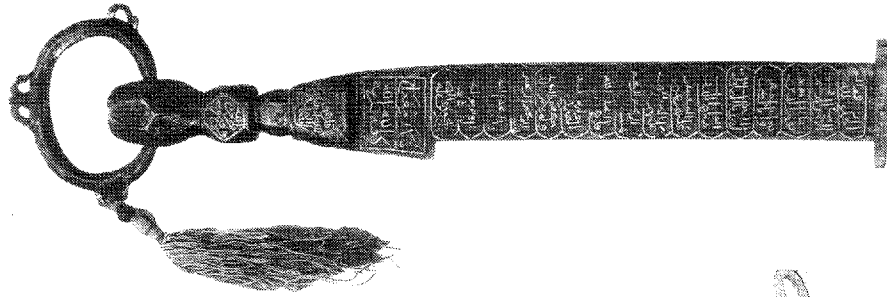
بخش مهمی از کلیدهای موزه طوب قاپی که از راه‌های گوناگون - حتی در زمان جنگ جهانی دوم - به آنجا می‌آمد، در گنجینه موزه به نمایش گذاشته می‌شد و هم اکنون نیز در آنجا و نیز در بخش «امانات مبارک» با دیگر اشیای نفیس در معرض دید تماشاگران قرار می‌گیرد.

منابع تاریخی

در این جا توجه خوانندگان گرامی را به منظور دست یابی به اطلاعات گسترده درباره ساختمان کعبه و تاریخ آن و نیز ساخت درها و قفل‌های آن و اهمیتی که در سه مقطع پیش از اسلام، صدر اسلام و در عصر اموی به آنها می‌داده‌اند، به آثار تاریخ‌نگاران گذشته مانند طبری، ازرقی، ابن اسحاق، ابن هشام و دیگران جلب می‌نمایم که در این موضوع به تفصیل نگاشته‌اند.

تاریخ عصر عباسی از حرکت خلیفه همراه با هیأتی سخن می‌گوید که از بغداد برای انجام فریضه حج به راه می‌افتادند؛ مانند «هارون الرشید» و دیگر خلفای عباسی ولی تصاویر و نوشتار روی کلیدهای این مجموعه چنین نشان می‌دهد که ساخت پاره‌ای از آنها به اواخر دوره عباسی، یعنی به زمان «مستنجد بالله» (۵۵۵ ه. ق. ۱۱۶۰ م) مربوط می‌شود و سه عدد آنها به زمان «ابی العباس احمد ناصر» (۵۷۵-۶۲۲ ه. ق. ۱۱۸۰-۱۲۲۵ م) و آخرین آنها به پایان عصر عباسی؛ یعنی زمان «معتصم بالله» (۵۷۵-۶۲۲ ه. ق. ۱۲۲۵ م) باز می‌گردد.

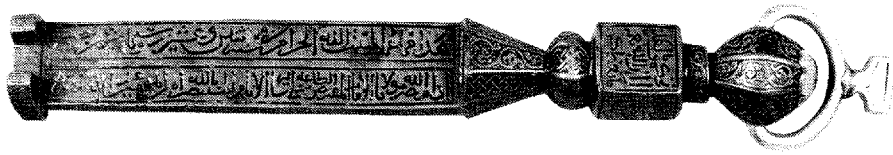
کلید دوره عباسی به شماره ثبت ۲/۲۲۱۱

کلید دوره عباسی به شماره ثبت ۲/۲۲۱۰

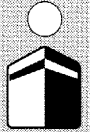
کلید دوره عباسی به شماره ثبت ۲/۲۲۱۷

کلید دوره عباسی به شماره ثبت ۲/۲۲۱۳

نکته قابل توجه این است که متوکل عباسی در جریان تعمیرات گسترده کعبه، طلا به کار برده است و زرگری به نام «عبدالله بن سلام» در فاصله رجب سال ۲۴۱ ه. ق. (۸۵۵ م) و شعبان (۲۴۱ ه. ق. ۸۵۶ م) از جانب وی عهده دار این تعمیرات در کعبه و بناهای مهم بوده است.^{۱۷}

ابن جبیر که در سال ۵۷۹ ه. ق. ۱۱۸۳ م به زیارت کعبه مشرف شده، در سفرنامه خود، درباره کعبه سخن گفته و در این زمینه اطلاعات فراوانی گزارش کرده است.^{۱۸} او می نویسد: «عرض در کعبه ۸ وجب و بلندای آن ۱۳ وجب است. این در از نقره ساخته

شده و روکشی از طلا آن را پوشش داده و دارای دو حلقه زرین است و به سمت شرق گشوده می‌شود».

سنگ‌نوشته موجود در «حجراسماعیل» نشان می‌دهد که در سال ۵۷۶ ه. ق. ۱۱۸۰ م به دستور «ابو العباس احمد ناصر»^{۱۹} پاره‌ای نوسازی‌ها در کعبه صورت گرفته است.

آغاز ارسال محمل به کعبه

در زمان پادشاهان مملوکی مصر، ارسال جامه کعبه به وسیله مَحْمِل، برای نخستین بار، به صورت یک سنت در آمد و در این راستا، سلطان «بیرس» (۶۵۸ - ۶۷۶ ه. ق. ۱۲۷۷ م) از پادشاهان این سلسله، اولین کسی است که به ارسال محمل اقدام کرد و به نظر می‌رسد وی نخستین کلید از این مجموعه را، که تاریخ روی آن به عصر وی باز می‌گردد، با همین محمل - که هیأتی ویژه آن را همراهی می‌کرد - فرستاده است.

ارسال محمل در عصر عثمانی‌ها

هنگامی که عثمانیان وارد مصر شدند [و آنجا را به قلمرو حکومت خود افزودند] سنت ارسال پرده برای کعبه را دنبال کردند، تنها با این تفاوت که آنان پیش از احراز مقام [به اصطلاح] خلافت هم نسبت به مکه و مدینه عنایت داشتند و به نقلی، در آن زمان به ارسال «صُرّه» به آن دو شهر اقدام می‌کردند^{۲۰} ولی فرستادن کلید و قفل برای کعبه، از زمان «سلطان بایزید دوم» آغاز گردید.

در اینجا این پرسش پیش می‌آید که چرا از دوره «سلطان سلیم اول» قفل یا کلیدی به جای نمانده است. این گمان وجود دارد که خبر ارسال کلیدهای او، به دلایلی به ما نرسیده باشد؛ زیرا ممکن نیست با وجود تحویل گرفتن کلیدهای کعبه، پس از ورودش به مصر، قفل یا کلیدی برای آن نفرستاده باشد.

اقدامات سلطان سلیمان قانونی

در زمان «سلطان سلیمان قانونی» (۹۲۶ - ۹۷۴ ه. ق. = ۱۵۲۰ - ۱۵۶۶ م) به وی خبر رسید که سقف کعبه در آستانه ریزش است و ناودان آن نیاز به تعویض دارد، پیش از آن

«میر احمد» فرماندار مصر از سوی پادشاه عثمانی، ناودان کعبه را با فلز غیر طلا و نقره ساخته بود. سلطان سلیمان فرمان داد تا ناودانی از طلا ساختند و به جای ناودان قبلی کار گذاشتند. پس از آن، ناودان قبلی را به استانبول آوردند و در خزانه دولت نگهداری شد.^{۲۱}

منابع تاریخی که از تعمیرات سال (۱۰۳۹ ه. ق.) سخن می‌گویند، حاکی است دری که به سفارش سلطان سلیمان قانونی، پیشتر با طلا و نقره بازسازی شده بود، بار دیگر در جایگاهش در کعبه کار گذاشته شد.^{۲۲} در این مجموعه قفلی زرین وجود دارد که نخستین قفل طلایی این مجموعه می‌باشد و به سلطان سلیمان تعلق دارد و تاریخ روی آن، یک سال پیش از درگذشت وی است.

تعمیرات کعبه در زمان سلطان مراد دوم

بخش سوم «رساله معماریه» است که درباره زندگی رییس معماران ترک (محمد آغا) مطالبی آورده و آگاهی‌هایی درباره کارهای وی و تعمیرات به عمل آمده توسط او در کعبه به دست می‌دهد. این تعمیرات در زمان «سلطان مراد سوم» (۹۸۲ - ۱۰۰۳ ه. ق. = ۱۵۷۴ - ۱۵۹۴ م) هنگامی که در جریان نیاز کعبه به تعمیراتی جدید قرار گرفت، انجام پذیرفته است. محمد آغا معمار «سنان» را در سال ۱۵۹۰ میلادی به مکه فرستاد و او به بررسی وضعیت کعبه پرداخت، سپس نقشه‌ای از آن ترسیم کرد و شیوه کار را مشخص ساخت و آنگاه به استانبول بازگشت، ولی محافظه کاری و احتیاط بی‌مورد، آنان را از انجام این کار بازداشت و در نتیجه آن تلاش‌ها نافرجام ماند.^{۲۳}

سلطان احمد اول و تعمیرات کعبه

از آن پس، کعبه در وضعیت بدتر و در آستانه فروپاشی قرار گرفت. از این رو، «شیخ الاسلام صنع الله افندی» این خبر را به «سلطان احمد اول» رسانید و ضرورت تعویض ناودان و کمر بند کعبه را به وی گوشزد کرد. بر این اساس سلطان، محمد آغای معمار را به تعمیرات کعبه گماشت. وی طبق نقشه و طرح ارائه شده از سوی معمار سنان، کارش را آغاز کرد و ناودان و کمر بند کعبه را ساخت و پس از آن که آنها را در

«مزرعه داود پاشا» در معرض تماشای همگان قرار داد، آنها را به مکه فرستاد و هر کدام در جایگاه مخصوص خود کار گذاشته شد.

همچنین اسناد تاریخی به منبری مرتفع و سه عدد کلید اشاره دارد که از سوی آنان برای مسجد پیامبر خدا ﷺ و در حجره مطهر آن حضرت ارسال شده است.^{۲۴}
در کتاب «زبدۃ التواریخ» آمده است که سلطان احمد اول در سال ۱۰۲۱ ه. ق. ۱۶۱۲ دستور داد تابلوی نقره سر در کعبه را برداشته، به جای آن تابلویی از زر خالص نصب کردند.^{۲۵}

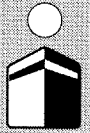
ارسال صُره و محمل پس از سلطان احمد اول

پس از دوره سلطان احمد اول، بیشترین آگاهیهای تاریخی به «صُره» و «محمل» مربوط می شود. این اطلاعات برای ما روشن می سازد که عثمانیان به محمل و جشن و بزرگداشت آن اهمیت می دادند؛ زیرا آنان را رمز قدرت و عظمت خویش و نشانه توجهشان به سرزمین حجاز تلقی می کردند. آخرین آگاهیها درباره مراسم استقبال از کلیدهای کعبه - چنانکه پیش از این یاد آور شدیم - به سال ۲۲۸ ه. ق. ۱۸۱۳ م مربوط است که به وسیله «کامل اسماعیل پاشا» به استانبول وارد شد.
و مسأله مهم دیگری که درباره آنها وجود دارد، این است که تاریخ قفل های دارای تاریخ ساخت با تاریخ سال جلوس پادشاهان عثمانی بر اریکه قدرت، هماهنگ نیست و این مسأله نشانگر آن است که آنان به مجرد نشستن بر تخت، اقدام به ارسال قفل برای کعبه نمی کردند.

نوآوری و تحوّل در ساخت قفل های کعبه

نخستین اثر [هنری] که در گنجینه قفل ها و کلیدهای کعبه، در موزه طوپ قاپی نگهداری می شود، بخشی از قفلی است که به شکل پل و از جنس چوب ساخته شده و از این رو با شکل دیگر قفل ها تفاوت دارد.
چنانکه معروف است، قفل هایی که به این شکل ساخته شده اند، در تولید آنها، از همان فن آوری که در کشورهای چین و روم باستان استفاده می شد، بهره گرفته اند.

آنچه ما را بر آن داشت تا این قفل‌ها را در میان مجموعه قفل‌های عصر عباسی قرار دهیم، سبک نقش و نگارهای آنها است. نوشته‌های روی آنها، با تارهایی از قلع و سرب، برجسته شده و بدینسان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار گردیده است؛ زیرا نموداری از نوآوری در نگارش آن عصر شمرده می‌شود.

میخ‌های به کار رفته در بخش داخلی قفل نیز ما را با ساختار جدیدی از قفل‌های سه قطعه‌ای آشنا می‌کند.

○ پی‌نوشتها:

۱. «مَحْمُول» کجاو‌ه‌ای بوده که بر روی شتر می‌گذاشته‌اند و با تشریفات خاص، پرده و دیگر هدایای کعبه را بدان وسیله به مکه می‌برده‌اند.
۲. مؤلف از آن به «کتف» (شانه) یاد کرده است.
۳. در کتاب از آنها به «رَقَبَه» (گردن) یاد شده است.
۴. صف: ۹.
۵. این قسمت در کتاب به «رأس»؛ سر تعبیر شده است.
۶. مطالب پیشگفتار، گزیده‌ای است از مجموعه: «پیشگفتار مرکز پژوهش‌های تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی استانبول»، «پیشگفتار کارشناس و بازنگر مرکز» و «پیشگفتار مؤلف» که در آغاز کتاب: «پژوهشی درباره کعبه و اشیای هنری - تاریخی آن» به تفصیل آمده است.
۷. بُرَدَه، عباى سیاه کوچکی است که به پیامبر خدا ﷺ منسوب است.
8. Uzunçarsih, I.H., Mekke-i Mukerreme Emirleri, Ankara 1984, p.17. (Ibn Iyas, V., p. 186; Haydar Celebi Ruznamesi, Munseat-i Feridun, I, p.439 Tac ut Tavarikh, II, p.371)
۹. آرشیو «سرای طوب قاپی» (E. 3369), (E. 10800), (E. 5890).
۱۰. باروت‌خانه، امروزه در منطقه معروفی است در «موتلاف آتاکوی» در ساحل دریای مرمر در استانبول.
۱۱. [Tukna] یادگان نظامی.
۱۲. آرشیو «سرای طوب قاپی» و منطقه «وزیر اسکله‌سی» در فاصله «سرای بورنی» و «سرکه‌جی» قرار دارد.

۱۳. آرشیو سرای طوب‌قایی (۸۷۶۵/۱).

۱۴. نک: Silahatarihi, II, p. 15.

۱۵. آرشیو سرای طوب‌قایی (E. 4713) نکته قابل توجه این است که رئیس اسقف‌ها در این جشن شرکت کرد، و آقا که کلید را با خود حمل می‌کرد در حالی که ردایی سرخ بر تن داشت و در دست او کاسه‌هایی بود که در آن سوره‌ها و آیات قرآنی با خطی زیبا برای تبرک نوشته شده بود و در سمت راست و چپ او

۱۶. صُرّه به کیسه‌ای گفته می‌شد که در آن وجوه نقدی کعبه و یا کلید کعبه را می‌گذاشته‌اند.

17 Al-Azraki, Akhbar Makka, ed. Wustenfeld, I. p.54, II. 4-11, Wustenfeld, Gesch, Mekka, 1861, p. 196-200.

18 The Travels of Ibn Jubayr (Trans. Broadhurst, R.J.C.) London: 1952 p. 78-79.

۱۹. احمد ناصر همان کسی است که تلاش وقفه ناپذیری برای ایجاد وحدت و یک پارچگی جهان اسلام به کار برد ولی در این کار توفیقی نیافت.

۲۰. برای نخستین بار، در عصر عثمانی، در زمان سلطان بایزید اول (۱۳۸۹ - ۱۴۰۲) و فرزندش سلطان محمد اول (۱۴۰۳-۱۴۲۱م)، «صُرّه» به مکه معظمه و مدینه منوره ارسال گردید. همچنین سلطان مراد دوم (۱۴۲۱-۱۴۵۱م) پس از فتح استانبول در سال ۱۴۵۳م نیز به ارسال صُرّه اقدام کرد و سلطان بایزید دوم نیز در سال ۱۴۸۱-۱۵۱۲م این سنت را دنبال کرد. همچنین از سوی سلطان سلیم اول پیش از فتح مصر و پس از آن، این کار تعقیب شد.

۲۱.

Gokyay, O.S., "Mimar Mehmet Aga", I.H Uzuncarsiliya Armagan:

صفحه ۱۲۳ و بعد از آن.

Zobdat'l-Tavarih, p. 154

احتمال می‌رود که این ناودان از سوی خلیفه ناصر (۵۷۵-۵۶۲۲ هـ / ۱۱۸۰ - ۱۲۲۵م) ساخته شده باشد.

۲۲. همان، ص ۱۵۵

۲۳. همان، صص ۱۴۹ - ۱۵۰

۲۴. همان، ص ۱۵۵

۲۵. همان، ص ۱۵۶، هم اکنون این ناودان در بخش امانات مبارکه در موزه طوب‌قایی در معرض دید بازدیدکنندگان است.

